

LA TOLERÀNCIA ENTRE LES DIFERENTS OCUPACIONS EN EL MÓN LABORAL AL PAÍS VALENCIÀ

Caballero Ros, Andrés

Galarzo Soler, Maria del Consuelo

Gandia Prat, Mireia

Roure Conesa, Carlos

Ruiz Gil, Adrián

RESUM

En el present article s'estudia la relació entre la tolerància i la ocupació. Per tal d'aconseguir-ho, es conceptualitza i concreta la noció de tolerància i s'agrupen les ocupacions en categories operativitzables, a més de recolzar teòricament la seua rellevància entorn a aquesta qüestió i el criteri emprat per a la seua classificació. Amb aquest propòsit, es fa servir l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana del 2017 i el programa de tractament estadístic SPSS mitjançant el qual es realitza anàlisi univariant per conèixer la distribució de freqüències, les mitjanes i la dispersió; i anàlisi bivariant per a conèixer la distribució de freqüències en histogrames i per a trobar diferències estadísticament significatives entre les mitjanes amb la prova ANOVA. Amb tot, s'arriba a la conclusió de que l'ocupació no determina però si influeix en la tolerància, en la qual existeix un consens generalitzat.

LA TOLERÀNCIA ENTRE LES DIFERENTS OCUPACIONS EN EL MÓN LABORAL AL PAÍS VALENCIÀ

I. INTRODUCCIÓ

Al País Valencià som quasi 5 milions d'habitants, dels quals, segons l'Enquesta de Població Activa (EPA) del primer trimestre del 2021, 2 milions són persones ocupades. El treball remunerat és quasi una quimera per a moltes, malgrat que entrar en la roda del treball comporta l'acceptació de tot un món tan complex com les dinàmiques històriques que les societats capitalistes han impulsat segles enrere per construir-lo. No obstant això, està més que normalitzat i assumit que pràcticament només a través de les dinàmiques laborals les persones, les valencianes i valencians, construïm les nostres vides aparentment autogestionades i independents. A més a més, aquesta dimensió de les nostres vides es troba, com afirmava Bourdieu en les seues tesis sobre els camps socials, en relació constant amb altres àmbits socials com pot ser l'àmbit familiar, l'àmbit de l'oci, amb els marcs cognitius en els que ens desenvolupem com a éssers socials, amb el poder, etc.

Aquest anàlisi molt superficial del món laboral no és cap novetat, donat que les dinàmiques històriques que han construït aquesta realitat són tan complexes, com les tradicions sociològiques que durant segles i segles han desteixit els entramats simbòlics i materials que conformen aquest món. En la línia de continuar aquesta trajectòria d'anàlisis, per comprendre la nostra realitat des d'una perspectiva relacional, aquest treball d'investigació tractarà d'observar com es relaciona aquest món laboral al qual, quasi per inèrcia, ens veiem abocades i abocats, amb una dimensió concreta dels marcs cognitius entre els quals les valencianes i valencians ens moguem: les manifestacions verbals i no verbals de la tolerància com a ideal social. Amb l'objectiu de donar un poc de llum sobre l'articulació d'aquests dos elements, l'ocupació i la tolerància.

Amb aquest objectiu, ens proposem en primer lloc conceptualitzar la tolerància amb les seues implicacions i manifestacions en el món social, així com agrupar les seues dimensions (les presents a l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana del 2017), tant per facilitar l'operativització, com per a arribar a un enteniment que siga explicatiu de quelcom més general, no una descripció aïllada. Procedirem de manera semblant amb l'ocupació, explicant la seua importància i pertinència envers l'objecte d'investigació i construint cinc categories ocupacionals explicitant la seua fonamentació teòrica i possibles limitacions.

A continuació, procedirem amb l'anàlisi estadístic amb el programa SPSS emprant tècniques tant univariants com bivariants amb l'objectiu de conèixer no només els valors i composició de cada dimensió estudiada si no també la seua significança estadística. Amb aquesta informació obtinguda serem capaços de, a més de descriure els resultats, aventurar possibles explicacions de la relació obtinguda entre la tolerància i l'ocupació.

II. MARC TEÒRIC, OBJECTIUS I HIPÒTESIS

III. Tolerància

Segons l'Article 1.1 de la Declaració de la UNESCO sobre la Tolerància, de 16 de novembre de 1995: «La tolerància consisteix en el respecte, l'acceptació i l'estima de la rica diversitat de les cultures del nostre món, de les nostres formes d'expressió i mitjans de ser humans. La fomenten el coneixement, l'actitud d'obertura, la comunicació i la llibertat de pensament, de consciència i de religió. La tolerància consisteix en l'harmonia en la diferència. No sols és un deure moral, sinó a més una exigència política i jurídica. La tolerància, la virtut que fa possible la pau, contribueix a substituir la cultura de guerra per la cultura de pau ».

A partir d'aquesta definició, podem distingir una dimensió moral i una altra política o jurídica de la tolerància, i que fins i tot aquesta última constitueix una «exigència». Davant aquest anunci, Beltrán (2004) ens equipara molts aspectes de la tolerància i els Drets Humans, entre els quals es troben els principis de dignitat, llibertat i igualtat, però a més proposa una positivització de la tolerància en el marc jurídic i administratiu, al mateix nivell que estan els Drets Humans (Beltrán, 2004).

Davant aquesta idea hauríem de preguntar-nos: quins són els límits de la tolerància? qui l'exerceix i cap a qui ho fa? hem d'entendre la tolerància com una eina per a aconseguir la «cultura de la pau»? (UNESCO, 1995), emmarcar la tolerància en el pla constitucional comportaria una garantia de la seua pràctica? succeeix això amb els Drets Humans actualment, tal i com proposa l'autora?

Per a entendre bé el concepte de tolerància i els seus límits, hem de ressaltar el seu component històric i la seua capacitat de resignificació. Quan parlem sobre la tolerància d'opinions, creences o perspectives, aquestes sempre poden ser argumentades (o fins i tot solucionades) mitjançant l'exposició de l'experiència pròpia. No obstant això, la intolerància en clau física o social estaria lligada al prejudici i discriminació (Bobbio, 1991).

A més de tindre dimensió moral i política com hem esmentat anteriorment, la tolerància també s'articula segons l'entenguem com a positiva o negativa. Podem entendre-la com a negativa si hem de suportar alguna cosa que no deuríem, o no volem, resistir, o aguantar una lluita que no hauríem d'estar experimentant. En el cas de la perspectiva positiva, podem entendre-la com el permetre o consentir una visió del món, ideologia, creença, condició, unes certes conductes... Aquesta última perspectiva implica considerar allò aliè, «l'un altre», com a inferior o no mereixedor en primera instància. És a dir, la tolerància s'exerciria, encara que pugui semblar a primera vista una relació entre iguals, des d'una posició de poder i privilegi. A pesar que la tolerància pugui tindre un significat històric, actualment respon a uns principis neoliberalers i etnocèntrics, com ho fan també els esmentats Drets Humans.

És a dir, la nostra concepció de tolerància podria no respondre a les «necessitats socials i polítiques de cada moment» (Beltrán, 2004) o que consistisca «... en el respecte, l'acceptació i l'estima de la rica diversitat de les cultures del nostre món, de les nostres

formes d'expressió i mitjans de ser humans» (UNESCO, 1995:72). Posar la tolerància i els Drets Humans al mateix nivell suposaria mercantilitzar, objectivar i, per tant, explotar la tolerància com s'ha fet amb els Drets Humans i reproduir un model que no pretén canviar la situació de precarietat-poder sistemàtica, sinó silenciar-la i blanquejar-la.

A més, positivitzar la tolerància en el marc jurídic tampoc comportaria grans canvis, igual que tampoc els veiem reflectits des de la Declaració Universal dels Drets Humans dia a dia. L'autora justifica aquesta última qüestió i relaciona l'escassa plasmació de la «lluita pels Drets Humans» amb les «deficiències en el sistema judicial» i la «saturació que existeix en els tribunals» (Beltrán, 2004).

Aportacions d'autors al concepte de tolerància:

Weidenfeld assenyala que:

[...] la tolerancia es la columna vertebral que garantiza la función interactiva de la democracia moderna. La educación de los ciudadanos debe orientarse hacia la enseñanza del conocimiento y las técnicas necesarias para llevar una vida basada en la tolerancia y la aceptación de los mismos derechos para todos. (Weidenfeld, 2002: 96)

A més a més, Canto-Sperber assenyala:

[...] la tolerancia consiste en abstenerse de intervenir en las acciones y opiniones de otras personas cuando esas opiniones y acciones nos parecen desagradables o no concuerdan con nuestro punto de vista. (Canto-Sperber, 1996: 175)

Sota la mateixa línia de pensament, Vogt defineix la tolerància com:

[...] el autocontrol intencional ante algo con lo que no estamos de acuerdo, algo que nos resulte desagradable, amenazante, o ante lo cual tengamos una actitud negativa. Esto con el objeto de mantener y promover la armonía en un grupo (Vogt, 1997: 3)

Com a conclusió de l'idea, trobaríem la següent cita de José María Barrio Mestre:

Tolerar nunca es aprobar. Se aprueba lo que es bueno, y se tolera lo que no es tan malo. Dicho de otra forma, es bueno tolerar ciertos males, pero que sean tolerables no significa que no sean males. (Barrio, 2003: 135)

III.1. Ocupació

A continuació anem a abordar teòricament l'ocupació i el seu interès en el tema que tractem. Amb aquest objectiu, introduïrem una doble vessant analítica: per una banda, la relació existent entre aquesta i l'altra variable del nostre estudi, la tolerància; i per altra banda, la justificació de la forma en que hem categoritzat les diferents ocupacions atenent a la matriu de dades de que disposem, que mostrarem al/la lector/a en l'apartat de Metodologia.

Pel que fa a la importància de l'ocupació a l'hora d'explicar o relacionar-la amb la tolerància enfront de certs aspectes concrets de la realitat social, acudim al terme de *habitus* de Pierre Bourdieu (2005), com a conjunt d'actituds, preferències i disposicions

cognitives i pràctiques que es desenvolupen en coherència amb la participació en els distints camps socials en una determinada posició i una variable quantitat de recursos disponibles en forma de capital de diferents espècies. Per tant, en l'exteriorització de l'*habitus* es manifesta aquesta disposició envers qüestions concretes que, en l'estudi que ens ocupa equival a la tolerància, o no, de les dimensions observades. L'*habitus*, com a estructura estructurada i estructurant, és un reflex de la pertinença a determinats camps socials, més les respostes desenvolupades en el individu arran aquesta pertinença i les experiències viscudes en les interaccions. Per tant podem esperar *habitus* més similars quant més similar és la experiència de vida, allò anomenat *habitus* de classe que possibilita la relació per tant amb la ocupació per ser un camp significatiu en el món social: “la homogeneización objetiva de los *habitus* de grupo o de clase que resulta de la homogeneidad de las condiciones de existencia es lo que hace que las prácticas puedan estar objetivamente concertadas” (2005: 185-186). Ací veiem la pertinència d'analitzar la tolerància en relació a l'ocupació exercida.

A més, i reforçant aquesta conceptualització de l'ocupació com a fet significant en la construcció d'una determinada experiència de vida, volem fer èmfasi en una característica pròpia del treball en la seua organització capitalista com és la divisió social del treball i especialment l'escissió entre treball manual i intel·lectual, que comporten el desenvolupament d'unes determinades habilitats i comprensions en front al món que ens envolta i per tant la formació d'una posició ideològica (en el sentit ample), que podem observar mitjançant la tolerància en aspectes concrets. Per suposat, no es tracta d'una associació mecànica que simplifiqui la relació entre ocupació i tolerància, però cal atendre als processos de formació de les opinions dels individus, que mai és tan sols un procés només individual. Per al/la lector/a interessat/ada en aprofundir aquestes característiques rellevants de l'organització del treball capitalista, recomanem consultar “La distinción entre trabajo intelectual y trabajo manual en el “Capitalismo Cognitivo” de Sebastián Botticelli (2009), una interessant i assequible síntesi d'allò exposat per Marx en obres com El Capital, amb aportacions de més autors. D'aquestes fonts es desprèn la importància de tenir en compte aquest fenomen com explicatiu de la influència del compliment d'una o altra ocupació envers la tolerància.

Pel que fa a la segona vessant, la forma de construir les categories ocupacionals, ens mostrem afins a la perspectiva relacional, tenim en compte la relació amb els mitjans de producció i la disposició de qualificacions, per tant, utilitzant elements de la perspectiva neoweberiana (classe de servei, estatus i prestigi o tancament social) i neomarxista (possessió o no de béns de capital, d'organització i de qualificació, és a dir, a la posició de l'individu en relació a la producció), en el sentit de Goldthorpe i de Wright (González i Requena 2008). La cristallització d'aquests criteris en forma de categories ocupacionals està explicada en el següent apartat, la metodologia.

III.2. Objectius i Hipòtesis

Aleshores, el principal objectiu d'aquest treball és trobar si existeix relació entre la idea de tolerància i la ocupació de les persones i, en cas afirmatiu, com es configura la primera en funció de les diferents posicions ocupacionals. Per concretar encara més sobre aquesta idea, proposem les següents hipòtesis: A) $H=0$: No existeix cap relació entre les

variables. Les persones amb ocupacions més altes en la nostra escala no son ni més, ni menys tolerants que les persones que ocupen les posicions ocupacionals més baixes. $H=1$: Existeix una relació entre les variables. Les persones es mostren més o menys tolerants en funció de la seva ocupació. *B)* $H=0$: Les persones que es troben en posicions més altes no mostren diferències significatives respecte a les persones de posicions més baixes en el tipus de tolerància a quina li atorguen més importància. $H=1$: Les persones que es troben en posicions més altes són menys tolerants quan la tolerància es de tipus sexo-afectiva o ètic-moral i les persones de posicions més baixes ho son amb les de caràcter econòmic-jurídica i de violència.

IV. METODOLOGIA

IV.1. Fonts d'informació

Per abordar aquest estudi, hem fet ús de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana del 2017 (entre el 20 de febrer i el 10 de març), on s'arplega la percepció de diverses dimensions socials, tant simbòliques com materials, del nostre territori. Aquesta enquesta es va realitzar a un total de 2.018 persones, mitjançant una entrevista personal en el domicili de cadascun de les enquestades, totes elles repartides pel País Valencià i de més de 18 anys. Respecte el tipus de mostreig, és estratificat i per conglomerats, sent les últimes unitats de mostreig els municipis. Més concretament, la distribució de la mostra s'ha realitzat per províncies i segons la grandària d'hàbitat. Quant l'error mostral que emprèn l'enquesta és de $\pm 2,2\%$; en el cas teòric de que la mostra hagués sigut estrictament aleatòria amb un nivell de confiança del 95% ($p=q=0,05$). Per últim, l'estudi el va realitzar l'empresa d'investigacions de mercat alemanya Emer G.F.K., amb un pressupost de 49.610 €.

IV.2. Operacionalització

IV.2.a. Variable tolerància

Per operacionalitzar aquesta variable, fem ús de la pregunta P.22 de la base de dades, on es demana a l'enquestat, en una escala del 0 al 10 sent 0: *mai pot ser justificat* i 10: *sempre pot ser justificat*, que valore els diferents ítems proposats:

- Reclamar ajudes del govern a les que sap que no té dret
- No pagar el transport públic
- Robar
- Enganyar amb els impostos si es té ocasió
- Acceptar suborns en l'exercici dels seus deures
- Homosexualitat
- Prostitució
- Avortament
- Divorci
- Sexe abans del matrimoni
- Suïcidi

- Eutanàsia
- Els pares imposen castics físics als seus fills
- Violència contra altres persones

Abans de recodificar o reordenar els valors de la variable, hem decidit realitzar una anàlisi factorial exploratòria per reduir les dimensions de les respostes (consta de 14 originalment). A més, també ens permet identificar possibles interrelacions que diferisquen de les dimensions que es pogueren construir només des d'un apropament teòric.

Amb l'anàlisi factorial proposem l'extracció de quatre factors, que aconseguen explicar el 49,1% de la variància de les dades, a més de tenir un coeficient de 0,760 en la prova de KMO i ser significatiu estadísticament, amb un valor-p inferior a 0,05. Els components d'eixos quatre factors són els següents:

- Factor 1:
  - Robar
  - Enganyar amb els impostos si es té ocasió
  - Violència contra altres persones
  - No pagar transport públic
- Factor 2:
  - Sexe abans del matrimoni
  - Divorci
  - Homosexualitat
  - Avortament
- Factor 3:
  - Suïcidi
  - Eutanàsia
  - Prostitució
- Factor.4:
  - Els pares imposen càstigs físics als seus fills
  - Acceptar suborns en l'exercici dels seus deures.
  - Reclamar ajudes del govern a les que sap que no té dret

Si limitem la extracció a només tres factors , explicaríem el 41,3% de la variància de les dades i les dimensions serien les següents:

- Factor 1:
  - Sexe abans del matrimoni
  - Divorci

- o Homosexualitat
- o Avortament
- o Eutanàsia
- o Prostitució
- Factor 2:
  - o Violència contra altres persones
  - o Robar
  - o Enganyar amb els impostos si es té ocasió
  - o No pagar en el transport públic
  - o Acceptar suborns en l'exercici dels seus deures
- Factor 3:
  - o Suïcidi
  - o Els pares imposen càstigs físics als seus fills
  - o Reclamar ajudes al govern a les que sap que no té dret

Com hem esmentat en el marc teòric, existeixen diferents dimensions de tolerància. D'una banda, aquesta pot ser positiva o negativa. No obstant això, i després d'observar els valors de la variable, considerem que la diferenciació entre tolerància positiva i negativa esmentada anteriorment no aportaria informació rellevant per a l'anàlisi, ja que totes les respostes de la P. 22 s'emmarquen dins de la tolerància positiva. Malgrat això, prenent com a referència el marc teòric, sí que es poden observar agrupacions de respostes amb diferents dimensions. Concretament també es poden considerar les dimensions de tolerància moral i polític-jurídica. No obstant això, dins de estes dimensions de tolerància més abstractes, podem trobar subdimensions que explicarien millor les característiques concretes del tipus de tolerància que s'analitza. Existeix un ampli ventall d'àmbits en els quals aplicar aquest concepte, tenint sempre en compte que no es tracta d'una concepció tancada i existeix una certa variabilitat en les accions que es poden trobar dins de cada dimensió, ja que estan interrelacionades.

Després d'analitzar les possibles respostes a la P. 22 i observar la factorització en l'extracció de quatre factors, hem reordenat els valors de la variable emprant les dimensions ja esmentades.

Per una banda, podríem considerar tant el factor 1 com el 4 com a tolerància emmarcada en l'àmbit polític-jurídic. Per altra banda, trobaríem els factors 2 i 3, que podríem entendre'ls com un tipus de tolerància més relacionada amb la moral. Es tracta d'una anàlisi de les variables massa abstracta, per això hem trobat útil la següent especificació dins de les dimensions ja esmentades, tot combinant els resultats empírics de l'anàlisi i les dimensions teòriques. Les dimensions resultants serien les següents:

- Dimensió econòmic-jurídica:

Entenem tolerància jurídica com aquella que concerneix a accions il·legals. En aquest cas, aquelles accions que s'emmarquen en l'àmbit econòmic.

En aquesta dimensió trobaríem les respostes a la justificació de:

- o Robar
  - o Enganyar amb els impostos si es té ocasió
  - o No pagar transport públic
  - o Acceptar suborns en l'exercici dels seus deures
  - o Reclamar ajudes del govern a les que sap que no té dret
- Dimensió sexe-afectiva:

Aquesta dimensió està estretament lligada a l'àmbit moral del que es considera *tradicional* i *moralment correcte*. Ací podria ser que existira una relació entre la religiositat de la persona i el seu grau de tolerància.

En aquesta dimensió trobaríem les respostes:

- o Sexe abans del matrimoni
  - o Divorci
  - o Homosexualitat
  - o Avortament
- Dimensió ètic-moral:

En aquesta dimensió trobem decisions personals que, com en el cas de la dimensió anteriorment esmentada, podrien tindre relació amb la religiositat de la persona enquestada.

En aquesta dimensió trobaríem les respostes:

- o Suïcidi
  - o Prostitució
  - o Eutanàsia
- Dimensió de violència:

En aquesta dimensió trobaríem les accions relacionades amb la violència física. Per tant, trobaríem les següents respostes:

- o Violència contra altres persones
- o Els pares imposen càstigs físics als seus fills

IV.2.b. Variable ocupació

Usem com a base la pregunta P39.2 de la base de dades, donat que és l'única que desglossa les diferents categories ocupacionals. Aquestes no es corresponen exactament amb la classificació nacional d'ocupacions (CNO) del INE; i combina diversos criteris de classificació (mitjans de producció, ocupació, sector d'activitat...).

Les categories són les següents:

- 1: Empresaris agraris amb 6 i més empleats (1)
- 2: Empresaris agraris amb 1 a 5 empleats (7)
- 3: Propietaris agrícoles sense empleats (14)
- 4: Membres de cooperatives agràries (1)
- 5: Empresaris/comerciants amb 6 i més empleats
- 6: Empresaris/comerciants amb 1 a 5 empleats
- 7: Empresaris/comerciants sense empleats
- 8: Professionals/tècnics compte propi (metges, etc.)
- 9: Treballadors manuals/artesans compte propi
- 10: Direcció d'empreses públiques i privades 25 i més treballadors
- 11: Direcció d'empreses públiques i privades, menys de 25 treballadors
- 12: Comandaments superiors/empleats nivell superior d'empreses, administració pública i oficials exercit
- 13: Comandaments intermedis/empleats nivell mitjà d'empreses, administració pública i oficials exercit
- 14: Capatassos, encarregats, suboficials exercit
- 15: Agents comercials, representants
- 16: Administratius
- 17: Obrers especialitzats, Guàrdia Civil i Policia
- 18: Venedors, dependents
- 19: Empleats subalterns (conserges, etc.)
- 20: Obrers sense especialitzar, peons, servei domèstic
- 21: Jornalers del camp
- 22: Un altre personal no qualificat
- 23: Resta
- 24: Ns/Nc

Doncs bé, per tal de classificar les possibles respostes amb l'objectiu d'obtenir una variable més operacionalitzable amb la què fer anàlisi, hem agrupat els vint-i-dos valors en

cinc categories amb el següent criteri: considerem que els dos primers grups, diferenciats en funció de la grandària (Grups A1 i A2) corresponen a la classe de servei, és a dir, posicions laborals amb autonomia respecte a la resta de treballadors, control sobre el propi lloc de treball i capacitat d'organitzar la producció. També, considerant els conceptes neomarxistes esmentats construïm a continuació les classes intermèdies (Grup B), compostes per comandaments medis, encarregats, administratius, pel que fa al seu control del compliment de la producció i la seua autoritat sobre el grup vulnerable, així com obrers especialitzats pel que fa a la seua possessió de béns de qualificació. A continuació totes les ocupacions per compte propi (Grup C), heterogeneïtat de la qual ens ocuparem en l'anàlisi i resultats i, per últim, el grup vulnerable en la producció (Grup D) sense possessió de béns de capital, ni d'organització ni de qualificació format per venedors, empleats subalterns, obrers sense especialització, jornalers, servei domèstic...

Sota aquest criteri, hem atés a algunes limitacions o peculiaritats que rauen en la forma en que se'ns presenten les dades en la matriu de SPSS. Per una part, ens trobem amb indistinció entre empresa pública o privada en el valor 10, 11, 12 i 13. A més, en aquests dos últims també s'inclou a oficials de l'exèrcit, al igual que en el valor 14 on, junt a capatassos i encarregats, apareixen els suboficials. Així doncs, ens veiem en aquests valors en la obligació de limitar el nostre anàlisi al no poder treure possibles diferenciacions significatives en relació a la variable dependent en funció de que la titularitat de l'empresa siga privada o estatal. Observem esta mateixa característica en el valor 17, on trobem obrers especialitzats, guàrdia civil i policia. Altra peculiaritat que hem de tenir en compte és la forma diferenciada de construir els valors en funció del nombre de treballadors: trobem en el valor 5 a "empresaris/comerciants amb 6 o més empleats" i en el 10 a "direcció d'empreses públiques i privades amb 25 i més treballadors". Enfront aquesta qüestió, hem decidit agrupar-les de manera que les empreses més grans de cada tipus estiguen en la mateixa categoria i hem aplicat aquest criteri de grandàries relativament equivalents segons els valors donats en la matriu de dades amb la resta d'empreses (valors 6, 7 i 11 que conformen la segona categoria). També hem construït una categoria per als treballadors i professionals per compte propi (valors 8 i 9), malgrat que conformen una categoria heterogènia pel que fa al possible nivell econòmic, són semblants en el que respecta a la seua posició en la producció. Com hem dit, mostrarem diferències significatives en els resultats entre les dos ocupacions que la componen quan siga significant per al nostre objecte d'estudi.

Finalment, hem descartat els valors 23 i 24 per no oferir informació operativitzable sent l'ocupació la variable independent. Per últim, aclarir que la nostra intenció inicial era construir un grup propi per al sector agrícola, per tal de poder dilucidar diferències significatives derivades arran el fet de tractar-se d'un sector amb característiques pròpies i diferenciadores. No obstant, la dimensió de la mostra en eixes categories (que amb els quatre valors que formen el sector constitueixen només un 1,2% de la mostra total), ens han fet adaptar-nos a altra categorització, i, per tant, els hi hem afegit dins de la categoria corresponent, en coherència amb els criteris assenyalats. Tot i així, érem conscients del fet de que moltes vegades els propietaris agrícoles sense empleats es dediquen al monocultiu per subministrar a cadenes d'alimentació, per la qual cosa, la seua activitat vindria més marcada per la conjuntura del mercat que per la capacitat d'organitzar la producció. De la mateixa manera, als membres de les cooperatives agrícoles també podríem haver-los

considerat dins de la posició intermèdia, considerant la cooperativa com a eina de creació de relacions econòmicament profitoses per als productors que es troben en la mateixa, així com d'obertura al mercat. No obstant, degut a la insignificança d'aquests sectors en la mostra, el criteri fonamental ha sigut la mida organitzativa assenyalada en el valor. Aclarir que no veiem en aquesta qüestió una limitació de la matriu original en termes de dimensió de la mostra, sinó que són sectors socialment minoritaris i per tant si ens interessa específicament les seues posicions hauríem de consultar o elaborar estudis estadístics i/o qualitius realitzats amb estes ocupacions.

Amb el comentat fins ací, hem produït la següent categorització:

- Grup A1: Capacitat d'organitzar la producció (gran dimensió).
  - 1: Empresaris agraris amb 6 i més empleats
  - 5: Empresaris/comerciants amb 6 i més empleats
  - 10: Direcció d'empreses públiques i privades 25 i més treballadors
  - 12: Comandaments superiors/empleats nivell superior d'empreses, administració pública i oficials exèrcit
- Grup A2: Capacitat d'organitzar la producció (dimensió reduïda).
  - 2: Empresaris agraris amb 1 a 5 empleats
  - 3: Propietaris agrícoles sense empleats
  - 4: Membres de cooperatives agràries
  - 6: Empresaris/comerciants amb 1 a 5 empleats
  - 7: Empresaris/comerciants sense empleats
  - 11: Direcció d'empreses públiques i privades, menys de 25 treballadors
- Grup B: Posicions intermèdies en la producció.
  - 13: Comandaments intermedis/empleats nivell mitjà d'empreses, administració pública i oficials exercit
  - 14: Capatassos, encarregats, suboficials exercit
  - 15: Agents comercials, representants
  - 16: Administratius
  - 17: Obrers especialitzats, Guàrdia Civil i Policia
- Grup C: Treballadors i professionals per compte propi.
  - 8: Professionals/tècnics compte propi (metges, etc.)
  - 9: Treballadors manuals/artesans compte propi
- Grup D: Grup vulnerable en la producció.
  - 18: Venedors, dependents
  - 19: Empleats subalterns (conserges, etc.)
  - 20: Obrers sense especialitzar, peons, servici domèstic

- o 21: Jornalers del camp
- o 22: Un altre personal no qualificat

IV.3. Anàlisi estadístic

IV.3.a. Anàlisi univariant

Una volta hem operacionalitzat els conceptes teòrics que requeríem, passarem a explicar i desenvolupar els passos que hem donat per analitzar estadísticament les dades obtingudes a les enquestes. Hem fet ús del programa estadístic SPSS.

Primerament, per poder observar quina és la distribució de freqüències entre les diferents agrupacions segons l'ocupació i la variable *tolerància*, hem elaborat histogrames on poder observar alguns aspectes fonamentals que articularan l'inici dels resultats obtinguts: la distribució de freqüències absolutes, la mitjana de cada dimensió i la seua dispersió. D'aquesta forma podrem començar a observar en la nostra variable independent –l'ocupació–, categoria per categoria, on s'ha anat posicionant en funció de les respostes donades en la variable *tolerància* i veure possibles diferències, similituds, tendències a la homogeneïtat o a l'heterogeneïtat entre les diverses ocupacions.

IV.3.b. Anàlisi bivariant

Per començar a estudiar les possibles relacions entre les variables *tolerància* i *ocupació*, mitjançant unes gràfiques lineals, observarem com es distribueix els diferents valors de tolerància obtinguts, en cada dimensió, en funció de les agrupacions ocupacionals elaborades. D'aquesta forma podrem analitzar quines són les principals tendències, en torn a la tolerància, entre les diferents categories ocupacionals, les diferències entre cada una d'aquestes, possibles comparacions en funció de la posició ocupacional i el que socialment allò comporta, o quines són les dimensions de la tolerància que les persones ubicades en la posició més alta -o més baixa-, més o menys transgredides.

Amb aquest senzill, però efectiu, plantejament metodològic podrem observar els següents aspectes directament relacionats amb els nostres objectius i hipòtesis:

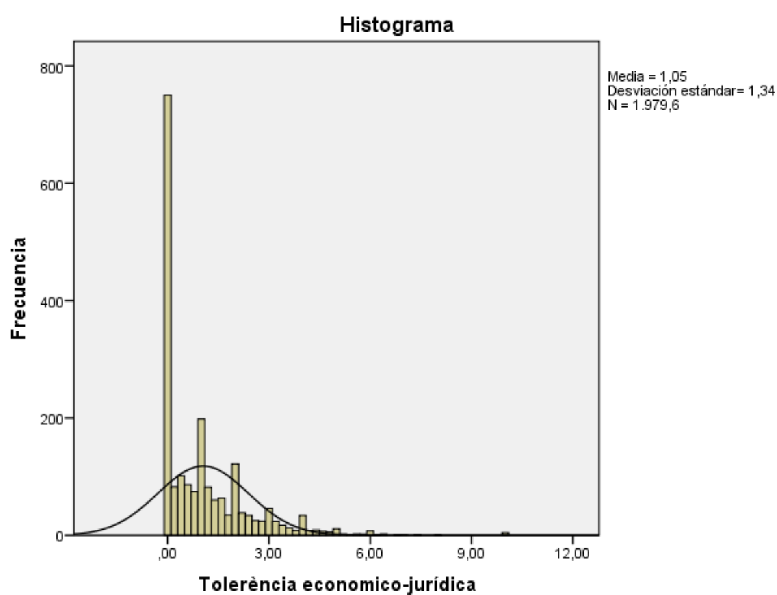
- Establir i demostrar la possible relació entre “*tolerància*” i “*ocupació*” i desengranar la seua configuració.
- Distingir quin és el *grau* de tolerància entre les persones que ocupen una major posició en l'escala ocupacional i entre les que ocupen una més baixa.
- Distingir entre les *perspectives (dimensions)* de la tolerància entre les persones que ocupen una posició alta en l'escala ocupacional i entre les que ocupen una més baixa.

V. RESULTATS

Una vegada fet l'anàlisi estadística, ens disposem, en primer lloc, a descriure els resultats obtinguts expressats en gràfiques, i a continuació farem una interpretació d'aquestes dades. Primerament, ens detindrem a analitzar les diferents dimensions de la variable tolerància que hem construït.

Comencem amb la tolerància econòmica-jurídica (*Fig. 1*), que consta, recordem, dels ítems *Robar*; *Enganyar amb els impostos si es té ocasió*; *No pagar transport públic*; *Acceptar suborns en l'exercici dels seus deures*; *Reclamar ajudes del govern a les que sap que no té dret*. Els elements d'aquesta dimensió estan formulats, com veiem, de manera positiva. És a dir, si l'entrevistat tolera el comportament X, vol dir que el veu permisible i acceptable. En aquest cas, observem que la quasi-totalitat de les respostes es concentren en els valors més baixos: la moda es 0, la mitjana un 1,05 i una desviació estàndard de només 1,34. Existeix aleshores un consens de rebuig i no tolerància cap a aquests comportaments relatius a la dimensió econòmica-jurídica.

Figura 1: Tolerància econòmica-jurídica.

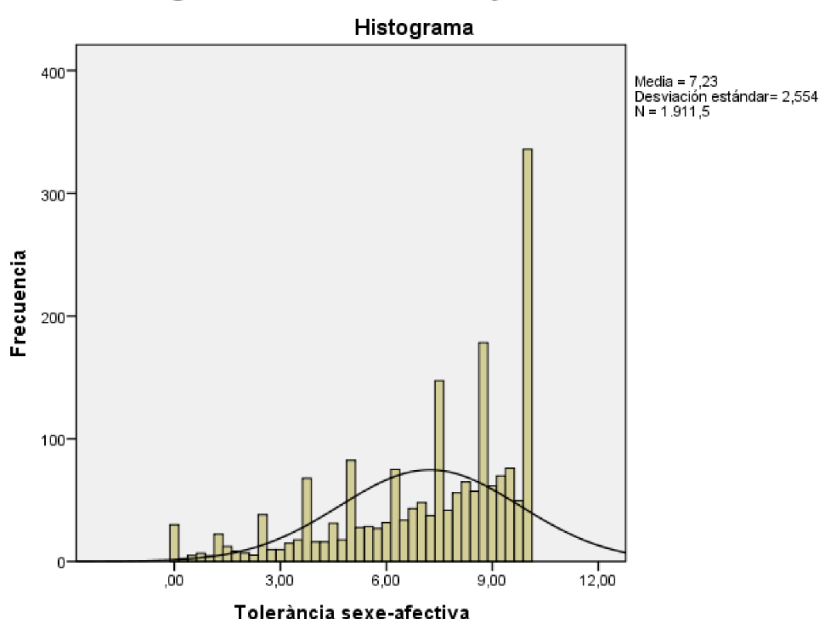
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana del (2017)

En la dimensió sexe-afectiva (*Fig.2*) veiem el moviment contrari: la majoria de les respostes es concentren al voltant dels valors més alts. Recordem que els valors que constitueixen aquesta dimensió són *Sexe abans del matrimoni*; *Divorci*; *Homosexualitat* i *Prostitució*. En aquest cas, si bé la moda també es troba a un dels extrems (10), observem que no existeix tanta concentració de les respostes com en la dimensió econòmica-jurídica, trobant-se la mitjana més cap al centre amb un 7,23 i amb una desviació estàndard de 2,55, que indica una dispersió significativament més alta de les respostes. Això es podria deure a la heterogeneïtat dels ítems que componen aquesta variable: mentre que el *Sexe abans del matrimoni* i el *Divorci* fan referència a qüestions relacionades amb la institució matrimonial, no es tan clara eixa vinculació si parlem de *Homosexualitat* (al menys no

directament) i menys si es tracta de la *Prostitució*. De fet, aquesta última pot generar inclús més “biaixos” al poder ser entesa pel entrevistat de diverses maneres, depenent de si com a subjecte de la prostitució pensa en la dona que es prostitueix o en l’home que usa la prostitució o l’explota.

Dit això, a nivell empíric, el que explica la dispersió en aquesta dimensió és el fet que si desglossem la dimensió tenim que per una banda les respostes per als ítems *Sexe abans del matrimoni*; *Divorci* i *Homosexualitat* tenen valors molt alts que tendeixen cap al 10, mentre que en el cas de la *Prostitució* és a la inversa. És a dir, que la gent es mostra tolerant amb les primeres, però intolerant amb l’última.

Figura 2: Tolerància sexe-afectiva

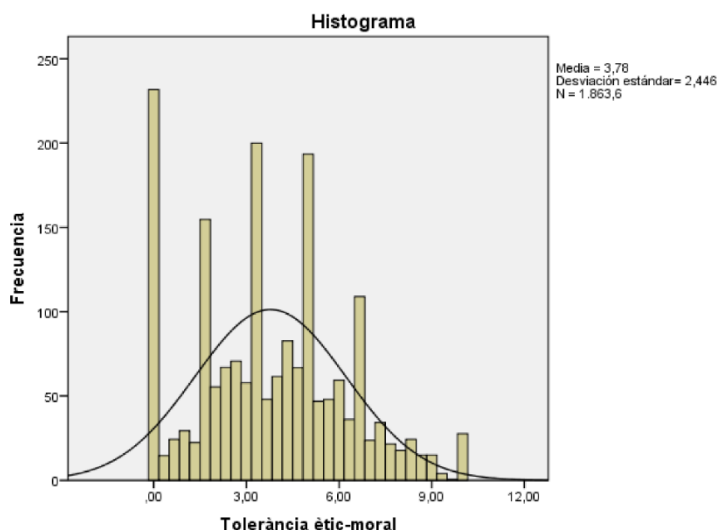
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

La dimensió ètic-moral està composta pels ítems *Suïcidi*, *Avortament* i *Eutanàsia*. En aquest cas, tots els elements tenen en comú el fet de que fan referència amb la relació de les persones amb el seu cos i la seva vida. Caldria diferenciar, això sí, l'avortament dels altres dos, ja que aquest, com sabem, no comporta una finalització de la vida, com si que és en el cas en els altres dos. Independentment d'això, cal tindre en compte que existeix un discurs que considera el fetus com a subjecte viu, i aquest està encara present en la població. Potser per aquests motius trobem, de nou, una ampla dispersió de les respostes, amb una desviació estàndard de 2,45. La mitjana es troba en 3,78, el que vol dir que la gent es mostra més intolerant que tolerant cap a aquestes pràctiques, si bé de forma moderada, proper a un valor central de 5. Per últim, com als casos anteriors, trobem que la moda es situa en un dels valors extrems, en aquest cas el 0.

Els resultats obtinguts poden deure's a què al voltant de les qüestions que componen aquesta dimensió encara hi han debats oberts a l'actualitat. Això explicaria la dispersió i la falta de consens, en comparació a les altres dimensions. Cal tindre en compte que les actituds cap a les tres qüestions han estat històricament molt determinades a

Espanya per l'Església Catòlica, que va tindre un paper fonamental durant els 40 anys de franquisme, el que explica que certs discursos encara estiguen fortament representats. D'això dona compte el fet que la legalització/despenalització de les tres pràctiques haja sigut prou recent: 2005 per a la *Homosexualitat* (si bé en comparació amb l'entorn europeu va ser prou pionera); 2010 per l'*Avortament*¹; i 2021 per l'*Eutanàsia*².

Figura 3: Tolerància ètic-moral

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

Per últim, tenim la dimensió de violència, les respostes de la qual son les més unànimes de les quatre. De nou, la moda es situa al extrem, al valor 0. La mitjana, però, no es troba massa lluny, al 0,72. A més, si ens fixem en la desviació estàndard, que només es de 1,34 podem concloure que aquesta dimensió, composta pels ítems de *Violència contra altres persones; Els pares imposen càstigs físics als seus fills* està molt concentrada cap al valor de 0 i té una dispersió molt baixa, el que vol dir que hi ha un consens molt majoritari en quant a la intolerància de la població cap a aquestes pràctiques. El fet d'obtenir els resultats més clars (en quant a la posició en un extrem de l'escala) en aquesta dimensió es pot deure, en primer lloc, a una qüestió metodològica pel fet d'estar composta només per

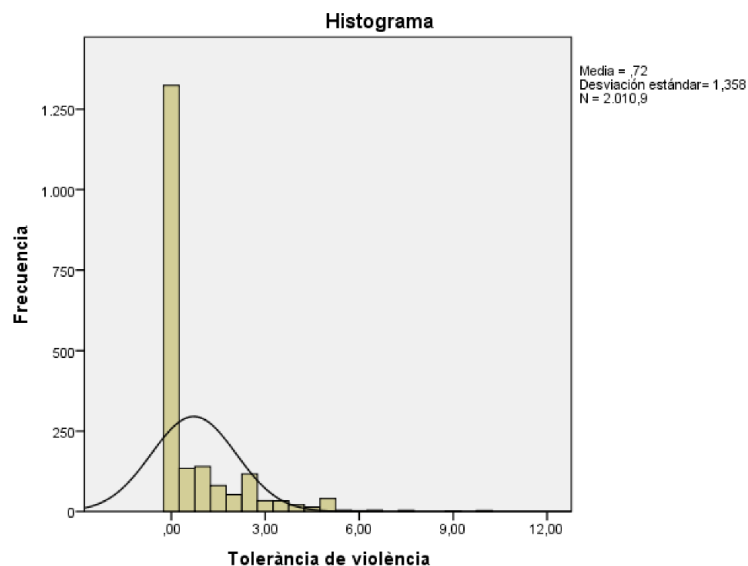
¹ L'avortament, en realitat, va ser despenalitzat en 1985 amb la Llei Orgànica 9/1985, però només ho permetia en tres supòsits (violació, perill per a la salut mental o física de la gestant o malformacions en el fetus) i amb presentació de una denúncia en el primer cas o aprovació mèdica en els altres dos. Va ser en 2010, amb la Llei Orgànica 2/2010, quan es va introduir una llei de terminis, anàloga a la de altres països europeus, que permetia la interrupció voluntària de l'avortament. Si bé en 2015 el Partit Popular va reformar la llei -exigint que les dones de 16 i 17 anys necessitaren el consentiment patern per avortar- no va aconseguir el seu objectiu inicial: tornar a una llei de supòsits com la de 1985. Això es deu a la gran mobilització que es va produir per part de la societat civil, el que ens mostra que existeix una tendència general, segons la qual amb el pas del temps la societat espanyola es mostra més tolerant cap a l'avortament.

² Aquest fet, evidentment, no es reflecteix a les dades, que provenen d'una enquesta de 2017; aquesta qüestió la desenvoluparem de forma més extensa a l'apartat *Observacions*

dos ítems, el que fa més fàcil la concentració de les respostes que si estiguera composta per més. Malgrat això també es poden explicar els resultats donat que el discurs de condemna a la violència (física) –al menys quan es tracta de la violència interpersonal– es troba molt arrelat a la nostra societat i el seu rebuig, és a dir, la intolerància cap a aquesta es unànime.

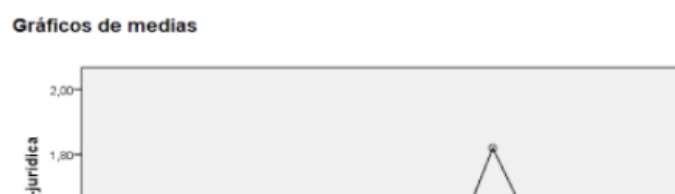
Figura 4: Tolerància de violència

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

Com es distribueix els diferents valors (mitjans) de tolerància, de cada dimensió en funció de les agrupacions ocupacionals elaborades? En primer lloc, respecte la distribució de les mitjanes de la tolerància econòmica-jurídica (Fig.5), trobem una dispersió relativament baixa, d'entorn un punt, que ens connecta amb allò comentat prèviament en l'anàlisi dels histogrames: hi existeix cert consens respecte el rebuig a aquests ítems. No obstant això, podem assenyalar certes peculiaritats importants per a la nostra anàlisi. Per exemple, trobem una diferència, estadísticament insignificant en aquest cas, entre les posicions més elevades de l'escala ocupacional i les més baixes, (de 0'05 punts aproximadament). I per altra banda, destaca amb un pic de 1'80 punts, aproximadament, el grup ocupacional dels *autònoms* (categoria ocupacional que fa referència al conjunt d'ocupacions insertades en *treballadores i professionals per compte propi*).

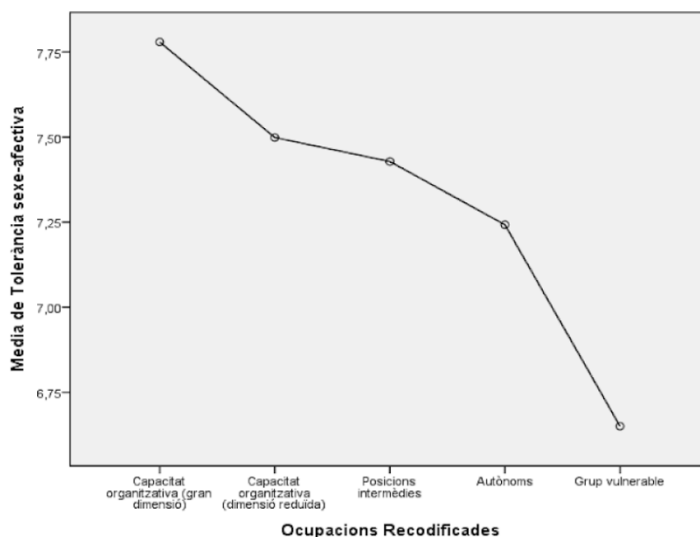
Figura 5: Mitjana de Tolerància econòmica-jurídica

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

La distribució de mitjanes de la tolerància sexe-afectiva (*Fig.6*), dibuixa una gràfica una mica distinta de l'anterior, i com observarem més endavant, també de la resta de gràfiques. En aquest cas, no hi existeix tant de consens com en l'anterior, però si veiem una tendència conjunta d'acceptació, o de major tolerància, respecte els ítems que engloben aquesta dimensió, independentment de la posició en l'escala ocupacional (mitjana de 7'23). Ara bé, trobem una diferència significativa entre aquelles persones ubicades en les posicions ocupacionals més altes i les més baixes, concretament d'un punt de diferència, el que ens podria portar a pensar que hi existeixen perspectives diferenciades i possiblement construïdes entorn la nostra variable independent.

Figura 6: Mitjana Tolerància sexe-afectiva

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

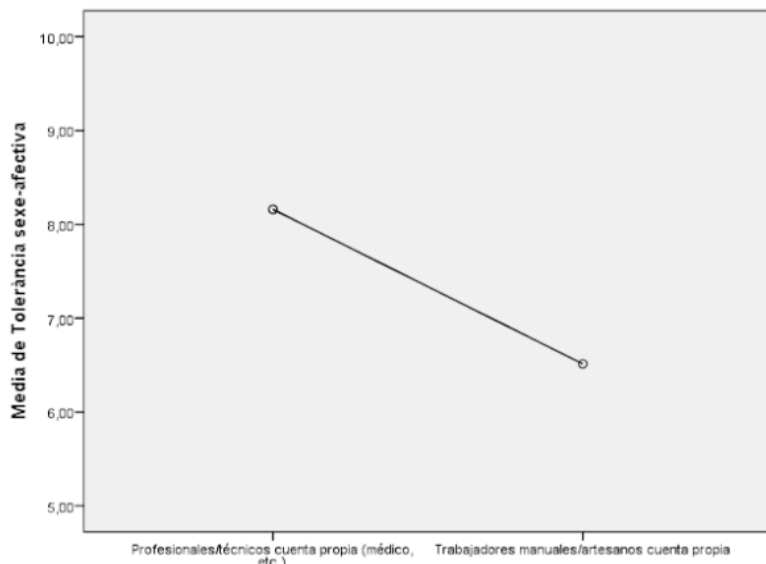
més,

en aquesta variable l'heterogeneïtat interna de la categoria laboral C és interessant de desglossar (*Fig. 6.1*), ja que en aquest tipus de tolerància, els "Treballadors

A
en

manuales/artesans compte propi” tenen una mitjana dos punts per baix que els “Professionals/tècnics compte propi”. Com a explicació, aventurem una qüestió de diferència d'*habitus*, probablement més cosmopolita en aquest segon grup que pot traduir-se en posicions més obertes cap aquesta temàtica:

Figura 6.1.: Mitjana de Tolerància sexe-afectiva

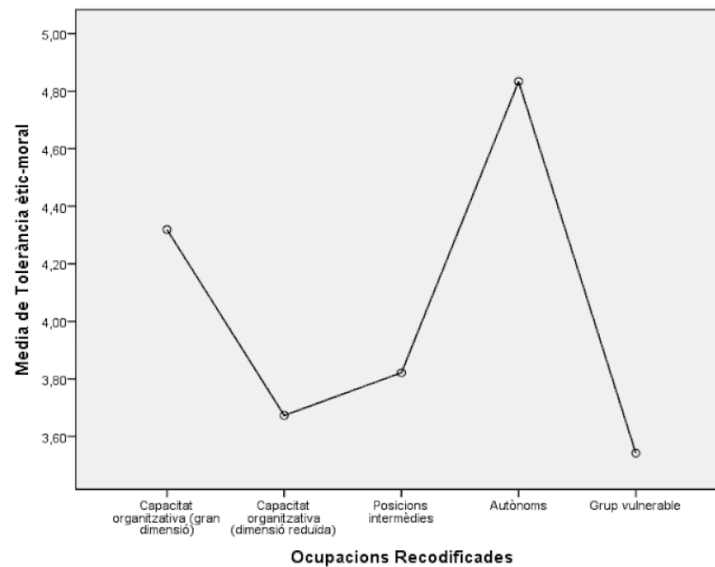

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

Respecte a la tolerància ètic-moral (Fig.7) trobem unes mitjanes més distanciades entre les diferents categories ocupacionals, però no precisament entre els extrems de l'escala ocupacional, com si foren dos pols, si no que trobem les categories de *capacitat organitzativa (gran dimensió)* i *autònoms* amb unes mitjanes similars (de 0'5 punts de diferència, entorn als 4'30 punts, aproximadament). I per altra banda, trobem les persones ubicades en *capacitat organitzativa (dimensió reduïda)*, *posicions intermèdies* i *grup vulnerable* amb unes mitges entorn als 3'70 punts, aproximadament. No obstant, i en la línia explicativa d'allò comentat en l'histograma corresponent (Fig.3), podem trobar pics i desnivells importants que demostren la complexitat, o el poc consens, que hi existeix entorn els ítems que conformen aquesta dimensió.

Potser la complexitat amb què es perceben els ítems d'aquesta dimensió apunta a una multiplicitat d'interpretacions i de discursos que, en termes generals, es mouen en la poca tolerància. Ací trobem *el suïcidi*, *l'eutanàsia* o *la prostitució*, ítems que com podem observar en la Figura 3.

Figura 7: Mitjana de Tolerància ètic-moral

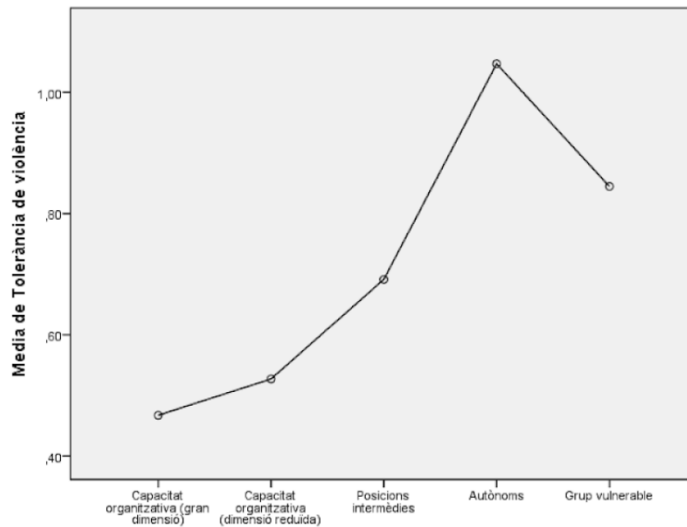

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

I per últim, en la tolerància de violència respecte cada grup ocupacional (*Fig.8*), observem una tendència similar, malgrat que amb alguna particularitat, que les gràfiques anteriors –llevant la que aborda la dimensió sexe-afectiva–. Les diferències entre les posicions en l'escala ocupacional no són massa significatives, sent la mitjana més baixa de 0'45 punts, aproximadament, i la més alta d'aproximadament 1'10 punts. El plantejament analític és similar al de la dimensió econòmica-jurídica respecte el consens de les diferents posicions ocupacionals, no obstant, i a diferència de la resta de distribucions, en aquesta, el grup de *capacitat organitzativa (gran dimensió)* és la que menor mitjana mostra tindre respecte la tolerància de violència.

Ací trobem un consens més ampli. No és casualitat, ja que la violència física com a tal està assumida per la nostra societat com una ferramenta no útil per assolir els nostres fins, estant així reconegut també penalment a la pròpia Constitució. No obstant això, trobem de nou un patró amb la categoria ocupacional *autònoms*, que més endavant tractarem d'explicar.

Figura 8: Mitjana de Tolerància de violència

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Valors de la Comunitat Valenciana (2017)

Per aprofundir encara més en les possibles relacions entre les dues variables, a banda de la realització de les proves d'ANOVA per a les dos variables, s'ha comprovat el coeficient de Scheffe en cada una de les gràfiques. Els resultats en totes elles són d'un nivell de significació de $p > 0,05$, el que ens confirma que les diferències estadístiques no són significatives entre les diferents categories ocupacionals i les diferents dimensions de la tolerància. No obstant això, per a la dimensió sexe-afectiva, el valor de p és de vora $0,06$, el que ens fa pensar que no són prou significants les diferències, però pot deure's a una qüestió de l'elaboració de la mostra i la seua grandària.

VI. CONCLUSIONS

Com a conclusió, hem de prestar atenció a com, malgrat unes certes significacions en l'anàlisi realitzat, podem ultimar amb la idea que l'ocupació no determina el grau de tolerància, però, sí que influeix en aquesta. Per demostrar-ho, com ja hem explicat abans, hem observat com per a cada dimensió de la tolerància existeix certa concentració de les respostes en funció de la posició en l'escala ocupacional, és a dir, trobem cert consens en termes amples, però sí que podem distingir alguns patrons que ens fan pensar la possible influència de l'ocupació en el grau de tolerància, com és el cas dels *autònoms* (treballadores i professionals per compte propi). Per exemple, en totes les dimensions de la tolerància, menys en la sexe-afectiva, aquest grup ocupacional es mostra molt més tolerant que la resta, malgrat que en aquesta última dimensió existeix un nivell de significació de $p = 0,067$ per a la prova de Scheffe.

De forma més específica, podem ressaltar el fet que no s'han pogut trobar pautes evidents en l'anàlisi que demostren diferències significatives entre els graus o dimensions de tolerància i les posicions més altes i més baixes que s'han operativitzat en l'escala ocupacional. És a dir, no hi ha patrons clars sobre els quals pugam afirmar que les percepcions sobre la tolerància entre les ocupacions més altes de l'escala i les més baixes, com hem confirmat amb les proves de Scheffe.

Quant a la tolerància econòmic-jurídica trobem cert patró, i és que les posicions amb més capacitat organitzativa són menys tolerants que aquelles “més baixes”, patró que també podem trobar en el cas de la tolerància a la violència. En el sentit oposat, les posicions més altes en l'escala ocupacional resultarien molt més tolerants que aquelles més baixes en relació a la tolerància sexe-afectiva.

Respecte a la tolerància ètic-moral, es troba que no podem parlar d'una diferència notable entre els graus de tolerància de les ocupacions més altes i més baixes, açò és perquè aquests mateixos graus de tolerància són prou dispars.

En definitiva, la tolerància al País Valencià no està polaritzada, si no centralitzada, respecte les categories ocupacionals, ja que trobem certs resultats que necessitem accentuar, més concretament, respecte la categoria ocupacional C (Fig. 6.1.) i la implicació de l'*habitus*, a causa de l'heterogeneïtat de la categoria en si (autònoms poden ser tant artesans com tècnics professionals com ara metges, advocats...). El raonament de la diferència d'*habitus* entre tots dos grups tractaria d'explicar la variació dins de la mateixa categoria.

Com és habitual en la sociologia, aquest tipus d'estudis tenen un valor explicatiu limitat, amb el temps com una de les seues limitacions.: Si bé l'enquesta es va realitzar a l'any 2017, és a dir, només fa 4 anys, hi ha variables que poden haver-se vist més afectades que altres en aquest curt termini de temps. Així podria ser el cas per a un dels ítems de la variable tolerància: l'*eutanàsia*. Si bé el debat en torn a la possible legalització d'aquesta pràctica a Espanya ja havia sorgit abans de la data de l'enquesta, va ser en els últims anys, quan va devindre un qüestió que es va posar sobre la taula. Fins i tot, al març de 2021 es va aprovar al Congrés dels Diputats la Llei Orgànica 3/2021 que regularitza aquesta pràctica. És evident que això ocorre com a resultat d'una opinió pública suficientment favorable cap a la eutanàsia i caldria esperar que com ha resultat de la legalització l'actitud de la població siga inclús més tolerant, si comparem a la que podíem observar a l'any 2017.

Quant a les limitacions del marc teòric, trobem que a l'hora de utilitzar la tolerància com a variable, el concepte pot comportar certes problemàtiques o delimitacions al no emmarcar-se en una dimensió concreta i ser, en certa manera, ambigu i subjectiu (com hem explicat a l'apartat del marc teòric sobre la tolerància).

Per altra banda, en quant a limitació de la composició d'indicadors sintètics de les dimensions (que inclouen diversos conceptes): cal estar atents que el sentit de les escales siguen el mateix si un concepte té una valoració general contrària a la resta de conceptes de la seua categoria, ja que açò podrà fer que els resultats no siguen clars i no estiguen en la mateixa línia. Això succeeix amb la tolerància cap a la prostitució, ja que estudiar-la resulta problemàtic a causa de la seua gran càrrega moral, entre d'altres. Per això, analitzem aquest ítem de la variable tolerància per separat per a saber la seua vertadera fluctuació.

Pel que fa a l'ocupació, tot i que qualsevol classificació és una abstracció més o menys argumentada, reconeguem en la nostra pròpia proposta alguns dèficits, derivats de les diferents categories laborals de què disposàvem. No anem a repetir allò assenyalat en la

operacionalització de dita variable, però sí demanar cautela a l'hora de atorgar el grau de certesa empírica als resultats ací presentats, tot i haver intentat mostrar els resultats més significatius en l'apartat de resultats, inclòs desconstruint la nostra categoria C quan ha sigut necessari.

Respecte la metodologia, més concretament al model analític, les distribucions absolutes de les dimensions de la tolerància permeten fer un anàlisi explicatiu quan les freqüències s'agrupen als extrems. És a dir, és senzill de formular, visualitzar, comprendre la realitat social entorn aquestes dimensions de la tolerància sempre i quan siguen percebudes com a conflictes dicotòmics (així podrem trobar tendències clares cap a la intolerància o la tolerància), però quan són percebudes com conflictes amb múltiples matisos, que donen peu a més de dos posicions antitètiques, el model d'anàlisi es queda curt, com podem observar en el cas d'aplicar el model en la distribució de freqüències de la dimensió ètic-moral de la tolerància.

VII. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Article 1.1 de la Declaració de la UNESCO sobre la Tolerància, de 16 de Novembre de 1995.
- Baert, Patrick i Filipe Carreira da Silva. 2011. «La teoría social contemporánea». Ed. Alianza Editorial.
- Barrio, José Maria. 2003. «Tolerancia y cultura del diálogo». Revista española de pedagogía año LXI, n.º 224: 131-52.
- Beltrán, Mónica. 2004. «Tolerancia y derechos humanos». *Política y cultura* 21: 179-189.
- Bobbio, Norberto. 1991. «El tiempo de los derechos», Madrid: sistema. P. 66.
- Botticelli, Sebastián. 2009. «La distinción entre trabajo intelectual y trabajo manual en el “Capitalismo Cognitivo”» XXVII Congreso de la Asociación Latinoamericana de Sociología. VIII Jornadas de Sociología de la Universidad de Buenos Aires. Asociación Latinoamericana de Sociología, Buenos Aires.
- Bourdieu, Pierre i Loïc Wacquant. 2005. «Una invitación a la sociología reflexiva». Ed. Taurus.
- Canto-Sperber, Monique. 1996. «How far can tolerance go?» en Paul Ricoeur, «Tolerance between Intolerance and the Intolerable». Ed. Oxford, Berghahn Books.
- González, Juan Jesús i Miguel Requena. 2008. «Tres décadas de cambio social en España». Madrid: Alianza editorial.
- Vogt, Paul. (1997). «Tolerance & Education: Learning to Live with Diversity and Difference». Ed. Sage Publications.
- Weidenfeld, Werner. 2002. «Constructive Conflicts: Tolerance Learning as the basis for democracy». P. 136-148 en «Educar para la tolerancia: una labor en conjunto». Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales, XLVII (191), Ingrid Hernández. 2004.